

हिरण्यकेशी
सर्वतोमुख
प्रयोग

1296

श्रीगणेशायनमः॥अथहिरण्यकेशिसर्वतोमुखप्रयोगः॥सर्वतोऽजयतिलोकाविति॥सर्वतो
मुखेनयःकामयेतसर्वमिदंभवेयमित्यापस्तंबः॥मध्येविहारःसमानोगार्हपत्यः॥भिन्नाद
ग्निशाखासुखीयाद्याः॥दक्षिणसमीपेदक्षिणाग्निः॥देशभेदादृत्विभेदःषड्भेदश्च॥विदु
द्रथंतरस्त्रिदग्निष्टोमःप्राच्यांदिशि॥पंचदशउक्थ्यादक्षिणस्यांदिशि॥सप्तदशउक्थ्यः
पश्चिमायांदिशि॥एकविंशउक्थ्यःषोडशीवोत्तरस्यांदिशि॥एतानिषोडहिकान्येष्टानि
हानिद्वादशाहीयदाशिरात्रिकाणि॥तस्माद्द्वादशाहधर्माः॥अहीनधर्माश्चक्रियंतेशिशि
रेदीप्ता॥चैत्रपूर्वपक्षसप्तम्यावा॥द्विद्वथंतराभ्यावाविपर्यासमितिचंद्रोगमतिः॥चत्वारि
दृष्टानिइतितालकारिणः॥उभयोरतिद्योतदर्शनाभावात्पृष्ठधर्माःसंति॥साग्निःससावित्रादि
र्या॥पूर्वास्मिन्षोडशीवर्जनमग्निःषोडश्यभावेसर्वत्रमहाग्निःकाठकोवा॥सौमिकाविहाराइति
वचनात्॥उरवासंभरणादिसमानं॥निस्त्रिंशत्तस्त्रोवाउरवाः॥तथावायव्याः॥एकाहमध्येपा
ठादेकाहविकारमन्येते॥तेषांवसंतेदीप्ता॥उत्तरवेदिःऋतुपशवश्चविकल्मेनभवन्ति॥प्रा
तरग्निहोत्रंरुत्तानांदीमुखप्रतिसरबधंराजाहरणंपरिवेषणंसोमप्रवाकवरणंचरुत्वास

हि० सर्व० मु०

9

सर्वतोमुखेन ससावित्रेण सर्वतोमुखेन सप्रवर्ग्येण त्रिवृताद्वा दशानदक्षिणेन यज्ञेन यज्ञे ॥ इ
ति निर्देशः ॥ सर्वतोमुखः ससावित्रः सप्रवर्ग्यस्त्रिवृद्वा दशानदक्षिणायज्ञ इति पूर्वस्यां दिशि
ऋत्विजो वृत्वा ॥ दक्षिणस्यां दिशि सर्वतोमुखेन ससावित्रेण सप्रवर्ग्येण पंचदशोक्थेन द्वादश
शतदक्षिणेन यज्ञे इति ॥ सप्तदशोक्थेनेषि पश्चात् ॥ उत्तरतस्तु सप्रवर्ग्येणैकविंशेन षोडशि
ना सप्रवर्ग्येणोक्थेन वा ॥ महर्त्विजो निरादेशानां ते कृते सर्वतोमुखेन वक्ष्ये सर्वतो कानभिजी
यां ॥ ससर्वमिदं भूयासमिति वासंकलः ॥ अध्वर्युः प्रणयनपक्षे ग्निं प्रणीय परिस्तीर्य अज
स्रपक्षे पूर्वादिहारादाहवनीयं दक्षिणाग्निं चोत्साद्य परिस्तीर्य जुहूस्तु वचसं मृज्यद्वा द्वाष्टाशस
नानि सर्वस्यामेव प्रयुज्याज्यं संकृत्य कश्मांडहोमः सर्वत्र ॥ प्रणयनपक्षे पुनः प्रणीय सभारय
जूः षिकृत्वा समारोपक्रमेणोद्वाप्त्यपुनः प्रणीय सप्तहोतारं कृत्वा हवनीयं धारयति ॥ ततो दी
क्षणीयेष्टिः सर्वत्र ॥ द्वादशादीक्षापक्षे एतत्सर्वमावेदनांते कृत्वा सनीहारणा सनांतं कृत्वा द्वादशा
हंसमाप्यष्टयगरणी समारोपणं कृत्वा देवयजनं गत्वा ॥ एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसा
नं कृत्वा प्रतिदिशं विहारं साधयित्वा समारोपक्रमेणाग्निं मथित्वा यतनेषु निदधाति ॥ अरण्ये

9

दीक्षापक्षे समारोह्य दीक्षापक्षे एतावत्सर्वं आवेदनांतं कृत्वा मथित्वा प्रतिविहारं सर्वसौमिकं
 उदवसानं यान्तं कुर्यात् ॥ दीक्षणीयाया मन्वाधानं मंत्रेषु आग्न्यभिधानां कुचिद्गुरुं कुर्वेति ॥
 अनूह इत्यापस्तंबः ॥ तत्रोहः ॥ अग्नी नृहामि सूरयान्मयो भुवो यउद्यंतमारोहति सूर्यमहे ॥
 इमे तं ॥ स्वेषाय तनेषु ॥ इमा अग्नयो हव्यवाह इह ताना वहंतु दीक्षणीया निहवीः पीमा न्येषां
 मायि ॥ अंतराग्नी मेदेन ॥ इह प्रजा अनूहेन ॥ इमे पितृणामग्नयो वहन् नृहव्या निपितृभ्य आ ॥
 तान् पूर्व इत्यादि ॥ इह महमित्यनूहेन तंत्रेण ॥ पयस्वती तंत्रेण ॥ अग्ने ब्रतपते ॥ देवा देवेषु ॥
 पूर्वस्मिन् विहारे सर्वानभिसंधाय तंत्रेणानूहेन कर्तव्यं ॥ भूश्च ० को वो युनक्तीति सर्वत्र ॥ ओं
 निर्वपत ॥ अग्निः होतारमित्यनूहेन ॥ उरुपक्षे ॥ अग्नी होतृ मिहता कुं देवाहविषां मरणं ॥
 इमानितस्मे रुम्या णिकरोमियो ० चतुः शिखंडा युवतयः सुपेत्रा सोष्टु ० मध्यं दुधं य ० वेदेन
 विदीर्तु हती रविंदंताः ० प्रथंतां पा ० ता सुबह्वः ० विप्रथंतां ० पृथिव्यो देव्यः संतु ॥ वेदैर्वेदीर्विति
 दुः पृथिवीस्ताः ० प्रपमर्थिरेष्टथिव्यः ० अध्वर्यवे वेदेनेत्यनूहेन ॥ यो माह ० स्येद्रवज्जेः शिर
 यदुत्थं ० तस्येरे ० जविमासां वेदिश्च ० भूमीनां ० भिस्त ॥ भूमयो भूत्वा महिमानं पुपुषुस्त

हि० स० सु० सतोदेव्योवर्धयंतेपयाः॥सि॥यज्ञियायज्ञान्वि०श्र॥आज्यमसीत्यावर्ततेतत्तत्रगत्वाभेदेनावे
 क्षेत॥अद्विराज्यान्याज्यैरपः०रीःशाकुरैरिमंअन्यज्ञानवत०पंचानांवावातानां०सर्वत्रत्वाशब्द
 २ स्थानेवोशब्दः॥अशिश्नेमबहूः०पुं०सुमनसइत्यविरुतंसकृतंसकृत्॥उर्णामृद्धनिप्रथमा
 नानिस्थोनानिदेवेभ्योजुष्टानिसदनेभ्योबहूः०बि॥सु०धत्तमां०चतुःशिखंडायुवतयः०सुपेश
 सोष्ट०नानिवसाते॥तास्तीर्यमाणामहतेसोभगायतामेधुग्धंयजमानाय०शिवाश्वमेशाग्मा
 श्वस्तस्योनानाश्वमेसुषदाश्वस्तोर्जस्वत्यश्वमेपयस्वत्यश्वस्तध्वंस्वाधिचरणाश्वमेस्वधिचरणा
 श्वस्त॥इषमू०मेपिन्वध्वंब्रह्मतेजोमेपिन्वध्वं०मेपिन्वध्वं॥अस्मिन्यज्ञइत्यनूहः॥ध्रुवास्तुध्रु०
 उग्रास्तुगो००अभिभुवस्तुअभिभुवरहूः०युना॥ज्मिबोब्रह्म०हव्येभ्यएकेभ्योवो०धानावः०सु०वयं
 वः॥यन्मेअ०विष्णावः॥युनज्मीत्यनूहोवा॥तेजिष्ठाते०अग्नभिधानानामनूहः॥विच्छिन्नमिवि
 धत्तीभिः०विशेयंत्रानुदमानाअ०सीदंत्योदेव्यः०केधृतयस्त्वविधृतयः०स्वधृतयस्तुप्राणान्म
 यिधारयत्तप्रजोमयिधारयत्तप०धारयत्त॥इमेप्रस्तराउभयस्थधर्तारोधर्तारः०प्रया०तेदध्रुस०
 पास्तेपुस्तुचोअध्यासादयामि॥आरोहतपथोजुहोदे०पक्षाज्जिराः०संभृतांगावहथमासु०

नुकृच्छृता चोगायत्रया न्यःकृ० अव्यथ० यच्छ्वः सुनीत्यो यत्नया ॥ योप० अवाहंवा धउप
भृङ्गिः स० दोहेयज्ञा सुदुघामिव० सुभृतस्त्रोपभृतो दृताच्यः स्त्रो दुभेन० योमावाचा० ध्रुवाभ्या
हमु० स्थानामेसीदतस्क० विसीदत० इमे सुवा अभिजिह्व० समं जनं विष्ठावा० इमे स्त्रो त्र्यो दृ
तस्य पूर्णा अछिन्नपयसः शतधारा उत्साः ॥ मा० आसन्ना भिमर्शतं क्रमेण ॥ दशहोता विकृ
तः सद्धत् ॥ अंगिरसो मेघायज्ञानो प्रातरनु० समिध्या अग्नयत्ता कुताः स्वाहा कुताः पिपर्त
नः ॥ उच्छ्रुत्वा अग्नयो यजमानायस्त निश्रुत्वा उ० अग्नयो देवे स्थामन्विधामं द्रुजिह्वा ॥ अम
र्त्यानां वो होतारो मूर्धस्वा० देवाः पितर इत्यविकारेण ॥ अग्निभ्य इमानि नमम ॥ अनूहो वा ॥
यसंतानृत्तूनां० ते माः प्रीताः प्रीणंतु ॥ ग्रीष्मानृत्तूनां० वर्षा ऋतू० शरदऋतू० हेमंतशिशिरा
नृत्तू० अग्निभ्य इदं ॥ अग्नयश्चक्षुषंतस्तेषाम० सोमभ्य इमानि न० सोमाश्चक्षुषंतस्तेषा
म० अनूहो वा ॥ अविकृत्तः पंचहोता ॥ अग्ना विष्णुभ्य इमा० अग्ना विष्णूनामहं० वृत्रहा०
अग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्य इमा० अग्नीनाः स्विष्टकृताम० अग्नयो मादुरिह्या सांतु स० तमेभि
र्जेभिः ॥ इडानुमंत्रणं पञ्चतुर्धा करपायनी धभागांतमावर्तते ॥ वाजरस्य मा प्रसवैरुद्गमै

३

रुदयभिषुः॥अथा०निग्राभैरध०उद्ग्राभंचेत्यविकृतं॥वसूदेवानित्यविकारेण॥उज्जितयोपि॥एता
 अग्नन्सोमसत्येत्यविकृतं॥पत्नीसंयाजादिडानुमंत्रणंतंत्रमेव॥सर्वस्थितासुदीक्षणीयासुसर्व
 त्रध्रुवाज्यधारणंकार्यं॥उत्तरेणप्राग्वंशंइत्यादिवापनांतंपूर्वस्मिन्विहारेद्वादशाहप्रकृतित्वात्॥
 द्वादशादीक्षा॥द्वादशोपसदः॥एकात्वेतिस्रः॥साग्नित्वेषद्॥समानविधाःसर्वग्नयः॥एकाहवि
 कारत्वात्॥अपहृत्तेदीक्षापरिमाणेउत्तरवेदिदेशाउपरवाणोवेत्यादिसर्वत्रप्रायणीयायाजमा
 नेपूर्ववद्गृहः॥शय्यंतांप्रायणीयाध्रुवाशेषाचतुर्गृहीतमित्यादिसर्वत्र॥सर्ववर्णयाराजक्रयः॥
 प्रतिविहारमावर्तते॥आतिथ्यायाजमानेपूर्ववद्याजमानर्द्धेन॥पत्नीमावर्ततेअवांतरदीक्षायां॥
 मदंतीभिर्मार्जनांतंपूर्वस्मिन्विहारेतंत्रेणमांतिं कृत्वाभेदेनप्रवर्ग्यसंभरणं॥प्रवर्ग्यश्वपूर्वस्मि
 न्नुत्तरस्मिन्विहारे॥इतरयोरुक्थ्यत्वान्न॥अस्मिन्सर्वतोमुखेतंत्रेणभेदेनयदुक्तंतद्यजमान
 स्येव॥प्रवर्ग्ययात्राणांभेदः॥अनाधृष्यापुरस्तादित्यावर्तते॥द्वाप्राचीर्भेदेन॥अपश्यंगोपा
 मपियुगपदवेक्षणस्याशक्यत्वात्॥घर्मशेषभक्षणकालेसंमृज्यपूर्वस्मिन्नेवभक्षणं॥कुता
 निहवीःषिमधूनिहवीःषिंद्र०पितरोनस्तुमामाहिःसिद्ध॥अश्यामवोदेवाघर्माःमधुम०

अशीमहिबोमाबाहिःसिष्ट॥मदंतीभिर्मार्जनं च पूर्वविहारे॥उत्तरतस्तत्रेणसंभवेत्तरथाभे
 दिन॥इहोपसद्याजमानं पूर्ववत्॥पंचमेहनिपोर्वाहिकीभ्यांप्रवर्ग्योपसद्भ्यांप्रचर्ययूपच्छेद
 कालेअग्निष्ठप्रथमांश्चतुरोयूपांश्चिदंति॥यूपभेदात्॥उपशयपालीवतौभेदेन॥एकयू
 पक्षेपियूपभेदोद्देशभेदात्॥नोपशयपालीवताः॥प्रतिविहारंवेदं कृत्वा विदिकरणं॥स
 र्ववेद्यमिमंत्रणं॥यत्प्रागुत्तरस्यात्तत्कृत्वोत्तरवेदिदेशस्यमध्येद्रांकुं निहत्येत्यादिवास्यांले
 खां संपूर्यवसतीत्यंतं कृत्वा पराहिके प्रवर्ग्योपसदौ कृत्वा वसति॥ओपवसथ्येहनिपो
 र्वाहिकीभ्यामित्यादि॥प्रवर्ग्योद्वासनकालेउल्लिष्टस्वरः संस्तुत्येत्युभयत्र॥अजामग्रीदि
 त्यादीममूषित्यंतं पूर्वस्य कृत्वोत्तरस्य करोति॥अग्निप्रणयनांतं कृत्वा काठकाद्रुतयः सर्व
 त्र॥अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोतीत्यंततः॥अग्रीबोमीयकं॥अग्निवत्युत्तरमित्यादिया
 जमानमावर्तते॥प्रतद्विष्णुरित्यादिप्रतिविहारमावर्तते॥केचित्सूर्वस्मिन्नेव॥अवेदिस्त
 स्कारत्वात्॥उपरवयाजमानमावर्तते॥अवांतरदीक्षाविसर्गोमुष्टिविसर्गश्च पूर्वस्मि
 निहारे॥आपोदेवीरित्यादिरेष्टिकं॥यूपसंमानकाले सर्वत्रोपशयनिधानं द्विरुपशयः॥

हि० स० सु०

४

याजमानस्यावृत्तिः॥ उपशयनिर्देशः॥ वरणकाले पूर्वस्मिन्नेव याजमानं वरणं॥ जुहोवाच ऋ
चास्तेममावर्तते॥ नमस्त आतानेति सकृत्॥ अनर्वाग्निहीति पत्नी कार्यावृत्तिः॥ वषान्वारंभण
मावर्तते॥ आकोहिष्ठेति मार्जनं यजमानस्य पूर्वस्मिन्नेव॥ पशुपुरोडाशानामंगयागेष्टेष्टि
कं याजमानं॥ वसतीवरीपरिहरणकाले अंतर्वेदिनिधानांतमावर्तते॥ रात्रौ पंचदोहाः॥ प्रति
विहारं पूर्वस्मिन्विहारे॥ इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि॥ उपशयनिर्देशः॥ एकाहे क्रतुपशवो वा॥
सप्तदशो सारस्वती मेघा॥ सरस्वत्ये त्वा जु० उपशयनिर्देशः॥ ता एकविंशो सोमाय त्वा जु० उप
शयनिर्देशः॥ एकाहे क्रतुपशवः सर्वत्र॥ बोधायनमते सर्वत्राग्नेय एव॥ मार्जनांते ग्रहावकाशौ
रूपस्थानमावर्तते॥ आगंतपितरद्व्यंतं॥ सवनीयानामासन्नाभिर्मर्शनं क्रमेण॥ ऐंद्रवाय
वहोमकाले सकृदेवादित्योपस्थानं॥ शक्रान्वारंभणं भेदेन॥ इडाभक्षणं पूर्ववत्॥ सर्वत्र य
जमानश्च भसं पूर्वास्मिन्विहारे यश्च भसस्तस्मिन् सर्वान्यजमानच भसं श्वसमाध्वर्यवो भक्ष
णायावनयंति॥ तस्मिंश्च भसं भक्षणं तंत्रेण॥ असंभवे भेदेन॥ तत्रैवाप्याययति॥ स्तुत
स्य शस्त्रस्येति प्रतिविहारं॥ इडाये हिं कुर्वित्यावृत्तिः॥ सर्वस्तेन शस्त्रेषु॥ स्तुतस्य स्तुतं श

४

शस्त्रशस्त्रमसि इति संभवे तत्रेणो हेन ॥ असंभवे आवृत्तिः ॥ शस्त्राणां शस्त्राणि स्थेजं मद्यः
 शस्त्राणि दुहो मामाशस्त्राणां शस्त्राणि दुहो मगम्या दिन्द्रिया वंतो ० स्यात् ॥ यज्ञावभूवु
 स्त ० वुस्ते प्रजशिरे ते वा दधिरे ॥ ते देवानामधिपतयो बभूवुस्ते स्मानधिपती न्कुर्वंतु व ० एव
 मितरेषु ॥ स्तुतानां स्तुतानि स्थेजं मद्यः स्तुतानि दुहो मामा स्तुतानि ॥ स्तुतानि गम्यादि ०
 माध्यंदिनो निग्राभ्यावृत्तिः ॥ दधिघर्ममंत्रस्तत्रेण ॥ असंभवे मंत्रस्य भक्षतो मिधाय कत्वा
 त् ॥ सवनीयादि नाराशः सांत पूर्ववत् ॥ प्रचरण्या चतुर्गृहीतमित्यादिनीता सुदक्षिणा सु
 इत्यावृत्तिः ॥ सर्वत्र द्वादशाक्षतं ॥ कृष्णविषाणा प्रासनमुत्तरविहारचात्वाले ॥ मरुत्वतीया
 दिमाहेन्द्रग्रहणं ॥ होमकालेति ग्राह्याणायथा गृहीतानां होमशेषं सवनाद्भुत्यंतं समाप्य ॥
 तृतीयसवने याजमानानि ॥ आदित्यग्रहारं भणमावर्तेतापिंडदानं च ॥ षड्दोता प्रजापतेन
 त्वदितिसकृत् ॥ पन्नेजनीनामायतनं पूर्वविहारादिषु त्रिवृदग्निहोमसंस्मृपंचदशसप्त
 स्रदशोक्थ्य संस्तेकविंशषोडशिसंस्मृः ॥ उत्तरेषोडशिसंस्मृ उक्थ्यो वा ॥ द्वादशाहेयेत
 रेष्टा उक्थ्या इति वचनात् ॥ आदित्योपस्थानं तत्रेण ॥ षोडशचमसानू ॥ अग्नीदोपयजा

॥ ५ ॥

नित्यादियज्ञपुच्छः सर्वत्र ॥ हारियोजनभक्षणमावर्तते ॥ अफ्रधोतस्य ० पूर्वास्मिन्नेवदधिइस
भक्षणं ॥ भेदेनशूलोद्वासनादिसमिदाधानांतमावर्तते ॥ विष्णुक्रमणादिप्रजपेत्यस्मिन्तंपूर्व
स्मिन् ॥ समित्योअग्नेयाजमानमावर्तते ॥ अग्नेवरुइत्यावर्तते ॥ गार्हपत्योपस्थानंसर्वत्रयो
तिषेततवइतिगोमतीजपांतंयूपोपस्थानंभेदेन ॥ अग्निनादेवेनेत्यादिजागतविष्णुक्रम
यंपूर्वास्मिन्नितिकेचित् ॥ अवभृथादिसर्वत्राफ्रप्रवारस्तंत्रेणमुख्यस्यसोमोपहनना
दिपरिमहीयाजपस्तंत्रेण ॥ समिदाधानमुपस्थानंचभेदेन ॥ उदयनीयादिसर्वत्र ॥ आनू
कृत्वासर्वत्रपालिवितकर्म ॥ वेद्युपोषणादिधूमानुमंत्रणमावर्तते ॥ प्राजिहितं
समोरोष्यत्यादिविधानात् ॥ दार्शिकीवेदचतुष्टयं ॥ अग्न्यन्वाधानाद्युदवसानीयाप्रति
विहारं ॥ पूर्णाहुतिर्वा ॥ केचिदेकमेवविहारंकृत्वातस्मिन्नुदवसानीयांपूर्णाहुतिंवाकु
र्वेति ॥ प्रतिदिशंसोमिकाविहाराइतिवचनात् ॥ सर्वत्रगार्हपत्ययुक्तानिकर्माणिमुख्यो ॥ ५ ॥
ध्वर्युःकुर्यात् ॥ ७ ॥ इतिसत्याषाढस्त्रानुसारीसर्वतोमुखप्रयोगःसमाप्तःनीलकंठे
नालिखत् ॥ ७ ॥

—
॥ सर्वज्ञां मुख ॥
(बौद्धायनीय)

श्रीगणेशायनमः॥ सर्वतोमुखं व्याख्यातं श्रुत्वा तत्सर्वतोमुखं निमित्तं बोधायनो न चि
 न्नीतेति शालीकिरत्रो हस्माह भौद्रव्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरेषु सावित्राः स्युरि
 त्येतदपि न कुर्यादित्याजी गविररण्योः समारोहणमिति सूत्रमाचार्ययोरत्रो हस्मा
 ह गौतमो गृहपतिरेवारण्योः समारोहयत इतरे स्त्रय इति शालाया इति प्रक्षितिर्न
 प्रक्रमेण भीयान्मध्ये गार्हपत्य इति सूत्यात्रोः किं स्त्रिय देन प्रक्रमेण सर्वत इति जित
 त्वा व्यांदिशि भवति पंच दशो दक्षिणतः सप्तदशः पश्चादेक विंश उत्तरतः सर्वतो
 वा ज्योतिष्तोमाः सर्वतो ज्योतिष्तोम दक्षिणा इति प्रवर्ग्य स्यकरण इति नोक्थ्य प्रवृज्या
 दितिः किर्यायजमान इति कुर्याद्यथावकाशं शालीकिर्यजमानमित्यत्रोः किर्यग्नि सं
 स्काराः स्युस्तस्याग्नितस्तत्रेणेत्यन्यन्वाधानादिति सूत्रेण स्यात्त्रोहः किर्गार्हपत्यः स
 रुदाहितः स्यात्तं स रुदन्वाधाय ततो यथार्थं गच्छेद्दक्षिण इति सूत्रेण सर्वसंभवधाय
 स रुदेव भक्षेयुरिति किर्माजं न इति सूत्रं भौद्रव्यस्य स रुदेक स्मितिः किर्लोकाग्निना
 भरण इति सूत्रमाचार्ययोरत्रो हस्माह दीपवात्स्यः पूर्वस्मिन्नेव यजमानं स्यादिति किः

अतुपश्रुनां करण इति सू. स्य क्रतुपशवएकादशिनान्श्रविकल्पंत इति-किं-समंजन इति सू
 उभोपमं न्यवीषुत्रययावंतस्तोमांस्तावत्कृत्स्वः प्रचरणया समनक्ति-किर्दधिग्रह
 इति सूत्रमोदृत्यस्यथयसाज्येनवेति पूर्वः कृत्यो नस्योत्तर-केरं श्रवदाभ्ययोर्ग्रहणमि
 तिसूत्रमोपमन्यवस्थात्रोह-किं वीजपेयेयेद्वादशाहे सत्रेतांतिनामपनोतांतिनामयन
 द्विद्वलिभिदित्येवमेवष्टभिग्रहेः प्राणग्रहोरिति षोडशी ग्रहणाग्रहण इति सूत्रं-नस्यानु
 सवनं गृहीयुरिति-किरतिग्राह्याणां होम इति सूत्रं-केर्माहेंद्रस्यानुवेषद्वकोरमुपजुहु
 युरित्योपमन्यव-षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति सू-नस्ययेन केनचिदिति-किर्दयभूत्या
 नामुद्वासन इत्येकेकशउद्वासयदिति-नः सर्वांसहेति-किरवभूथ इति सू-केः प्रांचएवाव
 भूथभवेयुरिति गोतमो रण्योः समारोहण इति सू-केरजोः नोगृह्यतिरेवारण्योः समा
 रोपयंत इतरेयथार्थगच्छेयुर्गच्छेयुः ॥ ॥ सर्वतोमुखेस्यप्रयोगोवक्ष्यते ॥ ॥ यः कामयेत
 सर्वात्मतामवाप्नुंसर्वतोमुखेनयजते। अनपजय्य कामोवा। चतुर्मुखांशां कृत्वा मध्ये
 गार्हपत्यः प्रतिदिशं दक्षिणाग्न्या दयः। सर्वतो दक्षिणाग्न्या दक्षिणाग्न्युपरवभाजंतीयाद

यः। वामपाश्वर्वाग्नीध्रीयचात्वालोत्करादयः। एवंविहारं कल्पयित्वा। एकादीक्षातिस्त्रोवा।
 पौर्णमास्याः पूर्वे यथा संभवेत्। तथा तस्यां सुत्या भवति तथा दीक्षा कर्तव्या। त्रिवृत्पात्रा-
 दिशि। पंचदशोदक्षिणतः। सप्तदशः पश्चात्। एकविंशत् उत्तरतः। नोक्थ्ये प्रष्टुं ज्ञाते। प्र-
 तिमुखं मग्निचयः कर्तव्यः। अपिवा पूर्वस्मिन्नग्निचयः इतरेषु सावित्रास्युः। अपिवा अ-
 ग्निश्च सर्ववित्रश्च न चेतव्यः। अपिवा सर्वतो वा ज्योतिष्टोमाः। सर्वतो ज्योतिष्टोमदक्षिणा-
 च। ज्योतिष्टोममाश्रित्योच्यते। न प्रथमे सर्वतो मुखे। याः पुरस्तादित्यादिनिविष्टमित्यं-
 ते प्रतिमुखं द्वादशोत्तरेण द्वादशोत्तरेण रथं तरसा म्ना सप्त गोदक्षिणेन एकविंश-
 तिदक्षिणेन वा ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेन चतुष्टोमेन सर्वात्मता भवात्तुकाभः सर्वतो मुखे
 न सोमेन यक्ष्येदिति संकल्पः। अनपजय्य कामः सर्वतो मुखे न सोमेन यक्ष्येदिति वा। सप्त
 होतृहोम आवर्तते कूर्शमाउ होमश्च इंद्राग्नीधावाष्टथिवीदृत्यादिद्रहमासंतं पाहीत्यंतं
 प्रतिविहारमावर्तते। यत्याः प्रेषु ब्रह्मणस्पती सुप्रजसस्त्वेति च प्रतिविहारं। अथ दीक्षा-
 णीयादिसर्वत्र समानं। याजमाने विशेषः। होविष्णिनिरुप्यमाणा मनुमंत्रे च यते। अग्नी-

तदा

होतुनिह तानुवे हविषां मण्डपां अग्निं शब्दस्यान्तर्होवां अग्निः होतारमित्यभेदेन को
 वायुनक्ति स वायुनक्तु । सर्वतो मुखे सर्वत्र त्वा शब्दस्पवः शब्दप्रयोगः कर्तव्यः । यानि धर्म
 विकारेण मंत्रावृत्तिः कर्तव्या । अग्ने गृह पत इत्यादि मही नां पयोसीत्याज्यावेक्षणां तेषां प्र
 तिविहारं । अज्यमसीति प्रतिविहारं । पंचानां वो वातानां मित्यादि । भूरस्माकं । हवीं ऋषिदेवानां
 हविर्देवानां मितिया । देवानां वः । कामायवः । ध्रुवा स्य ध्रुवो ह । उयाः स्त्रो यो हो । अभिभुवस्थाभि
 भूरह । युनज्मिवो ब्रह्मणा देवो ददे जातवेदसः । इंधानवः सुप्रजसः सूवीरा वयं वः । अन्मे अ
 ग्न इति मंत्रावृत्तिः । उलुषो अग्न इत्यभेदेन वा । अग्न्यभिधानं ऊहेन वा । उलुषा अग्नयो यजमा
 ना यस्त निष्पन्ना अभिदासते । अग्नयो देवे द्वा मन्विष्टा मद्रजिह्वाः । अमर्त्या नां वो होतारो मू
 र्धन्ता जिघर्षि । मनांसि स्थ प्राजापत्या निमनोभिर्मभूतैराविशतुवागस्येन्द्रोत्यनूहः । अन्तार
 मभेदात् । केचिन्मुख्यस्यान्वारं भूमिं छंतितदाहः । वाचस्ते द्यः सपत्नक्षयण्या वाग्भिर्मदि
 येराविशता वाचैर्मदियेणा विशतेति वा । अग्निभ्यः । वसन्तूनां तेषां प्रीताः प्रीणंतु । श्रीभ्या
 न्तूनां तेषां प्रीताः प्रीणंतु । अस्तीषो मा पौम हं देवपत्यानि श्वक्षुषा भूयासं । देवदज्यये
 शिशिरान्तूनां तेषां प्रीताः प्रीणंतु

२
 वर्षा ऋतुनामिह विकारेण । गौरद
 ऋतुनां तेषां प्रीताः प्रीणंतु । हेम

ता २

२

तिवा। एवमभ्यत्रापूहः। अग्नाविष्णुनामहमित्यादि। अग्नयोमादुरिष्टास्यातुसविता राघनाः
स्यात्तपात्विति वा। सुरूपवर्षवर्ण एहीत्यविकारेण। सुरूपवर्षवर्णेति अस्मिन्परोडाशकांडे
इडादिदेवताया आवृहतात्सुरूपवर्षवर्णेति सा देवताभिधानं केचिदूहमिच्छन्ति। सुरू
पवर्षवर्णा एते मान्मद्रादुर्थाः। अभ्येत० इडा एतादितय एतत्सरस्वत्य एतरेतयस्थसू न
यस्थजुष्टाजुष्टीर्वोशीयोपहता उपहवंवोशीयसामेत्याशीरित्यविकारेण। जुष्टयस्थ
जुषध्वनोजुष्टानस्थजुष्टीर्वोर्गमेयं। मनोज्योतिर्जुष्टा मिति मार्जनं पूर्वस्मिन्विहारे। बहि
षामहं दे- ज्याभिः। नराशः। सानामहं। अग्नीनां स्वेष्टकृतामहं। वाजस्यमाप्रसवैरुद्रा
भैरुद्रग्रभीषुः। निग्राभैरधरां अकः। एमा अग्नान्तित्यविकारेण। अग्नेर्विमोक्तत्वात्। ऊ
हेनवा। विवोमुंचाभिः। धं चोस्मासु। प्रणो ब्रूतभाग- विष्णुनां शंयूनामहं- यज्ञे प्रतिष्ठागं-
यज्ञेन प्रतिष्ठाभित्तिवा। सोमानामहं। त्वष्टृणामहं। देवानां यत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य
मिथुनं तेषामहं। देवानां यत्नीरतयो गृहपतयो यज्ञस्य मिथुनानि तेषामहमिति वा।
दीक्षाहुतयः प्रतिविहारं। यजमानस्य संस्कारकत्वात्। अथाग्नेणाहवनीधं पर्याहृत्य

प्रजापतौ चेति अवघ्राणं प्रतिविहारं पूर्वस्मिन्नेव वा। आप्याययसखी निति मंत्रावृत्तिः कर्तव्या। ८

३

यजमानाय प्रयच्छतीत्यादिविश्वे देवा अभिमानावदुन्नित्यंत पूर्वस्मिन्निहारे। अतस्ते हः सर्वत्रांतं सर्वसं। सृज्य पूर्वस्मिन्नेव पिवति एवं सर्वत्रांतं प्राशनं पूर्वस्मिन्नेव। प्रायणायायां यजमानं कृषिः पूर्ववत्। सोमं क्रये। इयं तेषु क्रतु रित्या धुन्मुक्तो वरुणस्य पाश इति दक्षिणा न दुद्विमो च नातं पूर्वस्मिन्नुत्वा। इतरथा मपि। आतिथ्यायां पूर्ववद्वा जमानं पत्न्या सह प्रतिविहारं हविर्निर्वापः। अन्वारब्धायां पत्न्यामित्युक्तत्वात्। उन्मुक्तो वरुणस्य पाश इत्युत्तरा न दुद्विमो च न प्रभृति माराजानं चाहवनीयं यां तरेणा शासनांतं प्रतिविहारं। मथ नं प्रतिविहारं। आतिथ्यायां सः स्थितायां तानूनत्वे अनुमेदीक्षामिति मंत्रावृत्तिः कर्तव्या। वाजवातीभ्यां व्यूहनमध्वर्यो रेव। न यजमानस्य। अथाध्वर्युरित्युक्तत्वात्। अवांतरदीक्षोपनयनं मदंतीभिर्भार्जनं च पूर्वस्मिन्नेव। प्रवर्ग्य संभरणं नमो वाचे तत्रेण संभवे। अन्यथा भेदेन। अन्यत्वं प्रतिविहारं। दक्षिणा त उपविशतो ब्रह्मा च यजमानश्चेत्युक्तत्वात्। संभवे वा तं येषां तं संभवे। अन्यथा भेदेन। प्रवर्ग्य नमो वाचे तत्रेण अनाध्व्या पुरस्तादिनि प्रतिविहारं दशप्राचीः प्रतिवि

३

५ मि

हारं अपश्यंगोपाभितिप्रतिविहारं तं त्रेणावेक्षमाणस्याशक्यत्वात् त्वमग्नेर्गृहपात्रिरिति गा
 हं पत्यस्योपस्थानं भेदेन तं त्रेणावा । अश्विना धर्मपातं धर्ममपातमश्विनेति चमं चादितिः भि
 देन । धर्मभक्षणकाले संसृज्यपूर्वस्मिन्नेव भक्षणे हतानि हविःषिमधूनि हवीःषि इन्द्रतमेष्व
 ग्निषु पितरो न स्थमा माहिःसिष्टे अपश्याम वो देव धर्माः मधुमत इत्यविकारेण कर्तृत्ववा
 दत्वात् । अशीमहोवो मा माहिःसिष्टेति भक्षयति । हिरण्यवती भिर्माजं नं पूर्वस्मिन्विहारे
 उत्तररांतिस्तं त्रेणा । उपसदित्या । जमानकृतिः पूर्ववत् । प्रवर्ग्योद्वासनं प्रतिविहारं पृथ
 क् । यत्र यत्र यजमानस्य फल्ग्याश्च संनिधाना ये क्षातयेत तत्र ताभ्यां सहेव कर्तव्यं । हविर्धोना
 प्रवर्तते । एहियजमानेत्यादि नयति यतीत्यंतं प्रतिविहीरं । हविर्धोनाभ्यामित्यादितं त्रेणा
 दिवेत्येत्यादि उद्गातृभ्यः प्रादुस्तस्मिन्स्तच्चैष्टीत्यंतं पूर्वस्य कृत्वा इतरेषामपि समन्वा
 रब्धेष्वपि व्रतेष्वित्यादि उरुविष्टो विष्क्रमस्विति स्त्रुबाहुत्यंतं पूर्वस्य कृत्वा इतरेषामपि । अ
 प उपस्य श्या । ब्रह्मणो राजानमादायेत्यादि सुवरे भिविरव्येषमित्यादि यनीषोपस्थानांतं
 पूर्वस्य कृत्वा इतरेषामपि । अवांतरदीक्षाविसर्जनं पूर्वस्मिन्नेव दीक्षित इन्द्रं चतुर्धा

कृत्वा प्रशास्तुणां ददाति। सुब्रह्मण्यः सर्वत्र क्रमेण। अथादत्त आज्यस्थाली स सुवांस्वरं रश्मि
 नामित्यारभ्य स्वर्वे तं यूपमुत्सृजतीत्यंतं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेण ग्रीष्मोमीयपशोः अग्निम
 थं नं क्रमेण पशुमध्वं युर्वपां श्रपणीं भन्वारभत इत्यादि अक्षुण्वतमित्यंतं पूर्वस्य कृत्वा क्र
 मेण। नमस्त आतोनेति स कृत्वा। अनर्वा प्रेहीत्यादि भेदेन। सर्वत्र यपारं भोज्यजमानस्य इत्यादि
 दमापदतिवात्वालमाज्जनं भेदेन। वसती वरी परिहरणकाले यजमानपत्न्योः क्रमेण श
 वेरा नं॥ घ्रातः सवने हृदयेत्यादि आसन्धान्नामं चास्याहीत्यंतं प्रतिविहारं। शृणोत्वग्निः प्र
 विहारं। पन्ने जनी ग्रहणं पूर्वी सन्ने वेदधिग्रह होमः क्रमेण निग्राभ्यवाचनादि उपांशु
 होमांतं क्रमेण। अथाभिषोष्यंतः सर्वत्र एव राजानं पर्युपविशंतीत्यादि अंत्याम होमांतं
 क्रमेण। अथाप उपस्य रय बर्हिषी आदायेत्यादि बहिष्पदमानस्तात्रांतं क्रमेण स्तोत्रांतं
 स्तुतदो हवाचनं। विष्टोत्वं न इत्यादि स्वर्वे तं यूपमुत्सृजतीत्यंतं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेण। आग्न
 यपशो वात्वालमाज्जनं तं पूर्वस्य कृत्वा इतरेषामपि। स्याः स्यात्तिरिथादि उत्तरार्धं परेक्ष
 त इत्यंतं पूर्वस्य कृत्वा इतरेषामपि। आसन्नाभि मरो नं क्रमेण। यान इन्द्र वायू इत्यादि

तत्र स्थित एवावर्तते। यो नो मित्रावरुणो यो नो भिनाविति च मे देन। चमस भक्षण काले म
ध्यत आसीनाय भक्षाना हरंति यजमान चमसा ध्वर्यवः पूर्वविहारस्य स्य यजमानस्य भ
क्षाना हरंति। सर्वानेकपात्रसमानीय तत्रेण भक्षयति। भक्षा एतमाविशत दीर्घायुत्वाय-
सुप्रजास्त्वायेतवसवः पुरोयसवः प्रियो मे हृदयस्था श्विनां यो बाहुभिः संध्यासं न चक्षता
न्यो देवाः सोमाः सुचक्षा अवरेय्येषमं द्राभिभूतिः सोमस्य तप्यत्वे तविश्व चर्षणायः शंभुर्वा
मयो मुवः स्वरित्ता मा हरि वृणीः प्रचरता राजानां विबीभिषत मामेहादि त्विषा र्वा धष्ट- य सुम
द्रणानां सोमा देवा यो मतिविदां प्रातः सवनानां गायत्रं छंदसा मिंद्रपीतानां मधुमत उपहू
तानां मुपहूतो भक्षया मीति तत्र स्थ एव यजमानश्चमसानां प्याय्य ददाति यन्ते जनी सादने
पूर्वस्मिन्नेव। शस्त्राणां मंत्रे। शस्त्राणां शस्त्राणि स्थेर्जं मर्त्यः शस्त्राणि दुहामामा शस्त्राणां
शस्त्राणि गम्यासुः। पवमानयति रिक्तैस्तोत्राणां मंत्रेपि। स्तुतानां स्तुतानि स्थोर्जं मर्त्यः स्तुता
नि दुहामामा स्तुतानां स्तुतानि गम्यासुः। इन्द्रियावंत इत्यविकारेण। सामे सत्त्वाशीरिति च।
यज्ञावै भूवस्त आबै भवुस्ते प्रजज्ञिरेते वा दृधिरे। ते देवानां मधिपतयो वै भवुस्ते अस्मा अधि

५
 पती कुर्वतु वयमिह्यादिः सर्वेष्वपि स्तोत्रं शस्त्रे षेवं नारायणः स भक्षणोऽप्युहः कर्तव्यः अथ
 गकचमसे एहियजमाने त्यादिपश्चादक्षमेकधनानीत्यंतं पूर्वस्य कृत्योदितरेषामपि।
 अश्वदाभ्यतिग्राह्यग्रहायादिगृहीतव्याः। पात्रप्रयोगकाले द्विदेवस्य पात्राणां दक्षिण
 तोतिग्राह्यपात्रयं सादयति। अश्वदाभ्योत्तरतः सादयति। ते उदुंबरमये स्वर्णरजतपर्य
 स्ते च। अंशुपात्रं चतुस्त्रिंशति भवति श्लक्ष्णमदाभ्यपात्रं। निग्राभ्यवाचनानंतरं मदाभ्यग्र
 हाणः। तस्य प्रयोगो विस्तरेण गोपालेन दर्शितः। प्रयोगवृत्तौ च तथा कुर्यात्। अथोक्त्यर्थे
 भिषुणोतीत्यत्र प्रथमप्रहारे कृते नाम देव्यं मनसा गायमानो भुंगृह्णाति स कृदभिषु
 तस्य गृह्णातीति श्रुतेः। कथानश्चिद्व्यादि च मसा ध्यात्वा अनवानं। अनवानमिति श्रु
 तेः। उपसिद्धजयमीति प्रपतये स्वाहेति जुहोति। श्वाचारव्येत्यादितुल्यं। आग्रयणं गृ
 हीत्वा निग्राह्या गृह्णाति। अश्व आग्रयणं उतिष्ठन्नो जतरणिर्विश्वदर्शत इत्यनुवाकैः
 प्रातः सवने गृहीत्वा माध्यंदिन सवने माहेंद्रस्यानुवृषटकारात्पूर्वं जुहुयुः। आग्नेयम
 ग्रे तेजोस्विन्तित्यादिभिः। ऐंद्रमिंद्रो जस्विन्तित्यादिभिः। सोर्यसूर्यं भ्राजस्विन्तित्यादिभिः।

भक्षणं मयि मेधाभित्यादिभिः। एषामपि प्रयोगोपालेनोक्तः भेदाभावाद्धिभक्तं। सौर्यहोमानं
 तरेमाहेंद्रस्यानुवषट्कारः। भक्षणं मंत्रे ऊहः कर्तव्यः। प्रसर्पेति माध्यंदिना येत्यादि उत्तरा
 धावेक्षणां तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणोतरेषु। निग्राभ्यादिप्रातः सवनवत्। दधिघर्म भक्षणं अन्न
 हेन। दक्षिणानि होष्यन्तित्यादियतस्वसदस्यैरित्यंतं क्रमेण। अस्मदात्र इति तंत्रेण अछा
 वाकचमसे एहि यजमानेत्यादिप्रातः सवनवत्। प्रसर्पेति तृतीयसवनोयेत्यादि। आदित्य
 ग्रहप्रचारेत्यादि। आदित्यग्रहप्रचारस्तंत्रेण भेदेन वापि उदानवावर्तते। भूतमसीति ध्रु
 वोयस्थानं क्रमेण। विश्वस्य त इति पूर्वस्मिन्नेव। पन्ते जन्यवयनं पूर्वस्मिन्नेव हारियो जन
 भक्षणं तंत्रेण वा भेदेन वा। मार्जयन्तामित्यादि भेदेन वा। अशुधौ तस्येति पूर्वस्मिन्नेव क्र
 मेण वा। आदित्योपस्थानं तंत्रेण। दधिभक्षणं पूर्वस्मिन्नेव भेदेन वा। सख्येव सर्जनं भेदेन
 विष्णुक्रमस्तंत्रेण भेदेन वा। भेदपक्षे सुभूरसीत्यादिसमहमित्यंतं पूर्वस्मिन्नेव। अग्न आ
 यूषिपवसेग्नेपवस्वाग्ने गृहपते इति च सकृत्। श्रुलोद्दासनं भेदेन सर्वोद्देव पूर्वस्मि
 न्नुद्दासयेद्दाराली किमतेन कुरुविषाणाप्रासनं प्रथमचात्वाले रां कुप्रासनं च। अवभृ

द्रष्टव्यं

६
 ये सर्वेषां प्रांवाः एवंवाभ्यमुवेयुर्वा प्रतिमुखे पूर्ववद्वा। सुमित्र्या न आपद्वाद्यादिसकृदेकत्र। उ
 दयमित्यादिसकृत्। समिद्धाधानसुपस्थानं च भेदेन। उदयनीया सर्वत्र। यत्कुसीदमित्यादि
 आवर्तते। देवतोपस्थानं सकृत्। यूपोपस्थानं क्रमशः। उदयसानीया प्रतिविहारमेकत्र वा
 सर्वतोमुखं तं त्रस्यदिग्भात्रमिति दर्शनं। मनीषिणः प्रयोगज्ञाभौ यं तुं यथार्थं तां॥ इति सर्वे व
 तो मुखप्रयोगः समाप्तः॥ सर्वतोमुखप्रयोगो बक्ष्यते। शुद्धिकामो ग्निष्टोमो द्वादशस्तोमः
 प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशो ग्निष्टोमो मुक्तिकामः सर्वैश्वर्यकामो मरणनिमित्तं भयं न मे
 स्यादिति कामश्च सर्वतोमुखेन यजेता तं महत्युच्चैः समैः सुस्थले प्रागादिचतुर्दिक्षु शालां प
 रिकल्पयेत्। मध्ये प्राजहितो गार्हपत्य एक एव षट्त्रिंशदंगुलविष्कंभः सर्वत्र तत्र तदिज्जु
 ल्वासी नस्य पुरुषस्य दक्षिणपार्श्वे दक्षिणाग्न्यपरवमार्जो लीयादयः॥ वामपार्श्वे प्रवृग्ग्यो
 क्तराग्नीध्री यशामित्रचात्वालाः। सर्वत्र शालामुखीयाः पाशुव्यो वेद्यश्च भवंति सर्वत्र सो
 मिव्यो वेद्य उत्तरवेद्यः सदसोऽपि द्यानिह विधीनानि भवंति। सर्वत्र च शालाः ततदिज्जु स्व
 वंशाः॥ ध्ये एकत्र वंशमूला निभवंति यदि शुशुखो यो विहारः सैव तत्र प्राचीतदलु रूपा इत
 म

६

रादिराः परिकल्पयितव्याः। शालायां शालायां षोडश-ऋत्विजः। सप्तदशवा। शालायां दर्शपो
 र्णमासिकपात्राणि सौमिकानि च पात्राणि भवन्ति। संभाराश्च। स रुदेवनां दीमुखं। अरण्योः
 समारोप्य शालां प्रविश्वमाधित्वा प्राजहति तेभिः प्रतिष्ठाप्य प्रागादिविहारेषु क्रमेणाग्नीन्वि
 दृत्य मनस्वतो होमादिसहैव सर्वत्र प्रवर्तते। अशक्तेः पूर्वोदिक्रमेण क्रत्वर्थानां प्रतिदिशं भे
 देनानुष्ठानं पुरुषार्थानां स रुदेव पूर्वस्यां शालायां मनुष्ठानं सर्वत्र प्रवर्ग्य संभरणं। स रु
 देव यजमानस्य देव यजनाध्यवसानं। सर्वत्र मध्यमे वंशे राजानं प्रग्रथंति। सर्वत्र सप्त
 होता। सर्वत्र यूपाहुतिं कृत्वा यूपाहरणं यजमानान्वारंभादित्यापेक्षं क्रमेण कर्तव्यं प्रा
 जहति सकाशाज्जासीनो यजमानो याजमानमंत्रान्वदेत्। हविरभिधानानामग्न्यभि
 धानानां च तोहः। पत्नी यजमानयोर्वयनाद्यशुदीक्षां तं पूर्वशालायां सव्ये पाणावभि
 धात्येत्यादि इह मासं तं पाहीत्यंतं क्रमेणावर्तते। पत्नी मय्यपरयाद्वारो प्रपाद्येत्यादि ज
 घनेन गार्हपत्यमुपसीदतीत्यंतं च अवर्तते। अग्न्यन्वाधानादि कृत्वा दीक्षणीया भेदेना
 वर्तते। तत्रैवैवोहः। इति परिभाषा। स्नानादिपंच कृत्वा प्रतिमुखं द्वादशस्तोत्रेण प्रति

७ मुखं द्वादशशस्त्रेण प्रतिमुखं रथं तस्मात्ता द्वादशशतदक्षिणेन प्रतिमुखमग्निष्टोमेन सो
 मेनानपजय्यकामः सर्वतोमुखेन यक्ष्ये । मध्यत उवासीनाय भक्षानाहरंतीति वचने । यू
 जमानस्य सर्वत्र फलचमसाधिकरणान्यायेन स्थानादिनिरसनार्थमिति नेयायिकाः
 अन्वारंभादिकार्थं यजमानप्रयोगविधिदीक्षणे प्रयोगविधिप्राप्तप्रयोगविधिप्राप्त
 योगपदविरोधः सृजनेन मितितीति । अग्न्यन्वाधानादिकृत्वा दीक्षणीया भेदेन वर्तते तेन
 त्रोहो वक्ष्यते । ॐ निर्वपतेति अग्नी होतृनिहतान्दुवे वियं भुदेवा हविषां भरणं । को
 वोयुनक्ति सवोयुनक्तु । आज्यमसीत्या वर्तते । पंचानां वोवाता नामिति । उत्तरेषु त्वाश
 व्दस्थानैवः शब्दः बहुवचनायैक्षया च । ध्रुवास्थध्रुवो हं । उग्रास्थो ग्रोहं । अभिध्रुवस्था
 भिभूरहं । युनज्मिवो ब्रह्मणा देव्येन हव्येभ्य एभ्यो वो दुभ्यो जातवेदसः । इंधानावः
 सुप्रजसः । वयं वः । आसं नानां हविषामनुमंत्रणमंत्रावर्तते । उल्लुष्मा अग्नयो यजन्
 मानाय स्तनिसुष्मा अन्ते । अग्नयो देवेभ्यो मन्विद्वा मद्रजिह्वाः । अमर्त्यानां वो होतारो
 मूर्धना जिघर्षि मनां सिस्थ प्राजापत्यानिमतो निर्माहरे राविरोत । वागस्ये । भेदेन वा

शकांड

अन्वारंभमे वा अनहः केचिन्मुख्यस्थान्वारंभमिच्छन्ति विप्रतिषेधादनूहेन वा । ऊहेतु । वा
चस्येन्द्रः सपत्नक्षयण्यावाचामेन्द्रियेषु विरात । प्रयाजेषु । वसंतान्तत् । मितेमाप्रीताः प्री
णतु एवं सर्वत्र । आज्यभागानुमंत्रणे विशेषः । अग्नीषोमयोरहं देवयज्याभिरिति केचित्
अग्नीषोमाना नाहं देवयज्याभिरित्यन्ये । तथैव प्रधानहविषु देवयज्याभिरिति । अग्निश
ब्देन प्राशिञ्ज्यते । अग्नयोमादुरिष्टासांतु सविता घरासात् । सुरूषवर्षवर्ण एहीत्य
नूहः । अस्मिन्परोडा इडादिदेवतादानानां सुरूषवर्षेति इडादेवताभिधानानां केचिद्गृहं
मिच्छन्ति । सुरूषवर्षवर्ण एतेमाभद्रान्दुर्याः । अभ्येतमा । द्वमिडा एतादित्य एतसरस्वसे
एतं रंतयस्वरमतयस्थसूनर्यस्थ जुष्टा जुष्टीर्युष्माकमशीयोपहृता उपहवयुष्माकं म
शीय । यजमान इडाभक्षमेकीकृत्य भक्षयति । यजमानस्य पूर्वस्मिन्विहारे मार्जतं । अनूया
जेषु । बर्हिषोहं देवयज्याभिप्रः । एवं सर्वत्र । वाजस्यमाप्रसवेरुद्राभैरुदग्रभिषु । अग्निग्रा
भैरधरा । उद्ग्राभं चेत्यविकारः । उज्जितयोष्यविकारेण । एमा अग्नं नित्यविकारेण । रोहिते
तयोभिर्देवताः भ्यां बद्रोः नवः सू । विवोमुंचामि । धत्तास्माः । णो ब्रूतमा । सु । पत्नी संयाजे ।

सोमस्याहं देवयज्याभिः। त्वष्टुरहं देवयज्याभिः। देवानां प-देवयज्याभिः। एवं सर्वं च दीक्षणीया
 संतिष्ठते। आवो देवास इति प्रतिविहारमावर्तते पूर्णाहुत्यंतं। यज्ञस्योद्गमनत्वादीक्षा
 हुतयो यजमानसंस्कारार्थाः। यज्ञस्योद्गमनार्थं वा। दीक्षाहुत्यादिपूर्णपात्रनिनयनांत
 मावर्तते कृत्वा जिनास्तरणादिसनिहारप्रस्थापनांतं पूर्वत्रापत्यादीक्षितस्य च सर्व
 त्र। व्रतदुहः सर्वे दुग्ध्या पूर्वस्मिन्विहारे प्रयच्छंति पुरुषार्थत्वात्। श्वोभूते वा चं विसृज्य प्रा
 यणीया आसु चं विमोकात्। इयं तेषु कृतनूरित्यादिपदानिधानांतं सर्वत्र। पूर्वस्मिन्नु
 ल्लीषं विसृज्य दंडं प्रयच्छति इतरेषां न प्रयच्छति स्त्रेषां न प्रयच्छति। दक्षिणादिशाखात्रये
 औकुंवरं दंडं त्रये चित्वां प्रशास्तु श्वोदधुः। औषस्थान् प्र-ये वस्वेत्यादिषु परंतमनांतं प्र
 तिविहारं। आतिथ्यायाः पूर्ववधा जमानं पत्याः प्रतिविहारमन्वारंभः। तानूनप्रादि
 अवघ्राणं प्रतिविहारं। अवांतरदीक्षोपनयनं मदंतीभिर्मार्जनं च पूर्वस्मिन्विहारे अना
 धृष्टमसीत्यावर्तते। शान्तिद्वयं सर्वं सहेव ब्रूयुः। दिशोऽप्युपस्थाप्यौचनमवकाशाच
 रणं च क्रमेण। अश्विना धर्मं वाचनद्वयं क्रमेण। धर्मशोषांस्तं सृज्य पूर्वत्र भक्षयति तेनो

नि

तेनोष्ठिष्टस्वरमपि पूर्वत्रैव। दुतानि हवींः। धिभधुनि हवींः। धि। पितरो नमस्थमाभाहिः। सिष्ट
मधुमत इत्यविकारेण अथवा देत्वात्। हिरण्यवतीभिर्भार्जनं पूर्वस्मिन्विहारे। उपसदिया
जमानं पूर्ववत्। सुब्रह्मण्याः। दानं सर्वत्र। साग्निके सर्वतो मुखे। क्रमेण सावित्रहोमः। स
र्वत्रोत्वासंभरणं। उत्तरतश्च देवयजमाना दुदवसायमध्ये प्राजिहितं कृत्वा च तत्सृष्टुदि
क्षुदारीवेदि चतुष्टयं पाशुकवेदि चतुष्टयं च कृत्वा वायव्यपशुभिर्यजेत। क्रमेण षड्गता
पशुचतुष्टयसमाप्तौ प्रथमं प्राजहिते समारोप्य ततः प्रागादि क्रमेण समारोप्य शालाप्र
विश्य प्राजहिते मथित्वा पूर्वस्यां शालाया मपि विहृत्य दीक्षणीया अग्निहोत्रहोमः। तत
उपव्याहरणादिकृत्वा चतुर्थपि विहारे षष्ठीहृत्य प्रवर्ग्य संभरणादि। सर्वत्रोत्वा प्रवृज
नं विष्णुक्रमणं वात्सप्रेणोपस्थानं च। सर्वत्रान्तपतीयागसमिधोभ्याधानमुख्यापसमि
धनं च। पूर्वत्रागतप्रदानं सर्वत्रवेदिमानं। उपव्याहरणं। अग्निक्षेत्रपरिकल्पनं च। सर्व
त्रगार्हपत्यचयनं। श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य स्तंबयजुर्हरणं। उपधानं तं। स्वयमाह
णोपधानं ह्यजमानेन सह कर्तव्यं। क्रमेणैकधा धेनुकरणं। शतरुद्रीयनमस्कारः। प

१ रिषेचनं सामभिरुपस्थानं मनुशंसंदोहवाचनं अग्निरसिवैश्वानरो सीत्यभिमर्शनं च क्रमेण
दक्षिणादानमपि क्रमेण गार्हपत्ये सुवाहुतिस्तत्रेण। आहवनीयोपस्थानं क्रमेण प्रति
विहारं। अग्निप्रणयनादि स्वर्गं होमांतं प्रतिविहारं। भक्षोपायनं क्रमेण धिष्ण्य निवय
नाद्यनुदेशानांतं क्रमेण। उपरवेयाजमानमावर्तते। अग्नीषोमप्रणयनं च क्रमेण। अवां
तरदीक्षाविसर्जनउत्तरविहारे पूर्वविहार एव वा। यत्ते शिक्वे इत्यादि स्वर्वंतं पूर्वस्य कृत्वा
इतरेषामपि कुर्यात्। क्रमेणोपाकरणं अप्रत्याश्रावणांतं कृत्वा पूर्वस्मिन्नेव यजमानस्य
वरणं। जुष्टो वाचो भूयासं प्रतिविहारं। रेवतीर्यक्षपतिमित्यादि षष्ठ्यावकाशा आस
त इत्यंतं पूर्वस्मिन् क्रमेण तरेषां। अस्मिन्स्वर्गतो मखेतं त्रेण भेदेनेति च यदुक्तं तत्सर्वं याज
मान एव। नमस्त आतानेति सक्तं। अनर्वाप्रे हीति पत्नी कार्यं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेण त
रेषां। वपानाभाहरणो यजमानस्यान्वारं भोज्यावर्तते। पशुपुरोडाशां गयामेषु ऐष्टिक
मेव याजमानं। साग्निके देवसु वा हविषु हस्तग्रहणादिविष्णु क्रमांतं क्रमेण। वसती वरीणां
परिहरणं क्रमेण। क्रमेण नाम सुब्रह्मण्याह्वानं यजमानमप्यखारन्वारं भस्य विद्यमानत्वा

तमहोरात्रदित्यादिपन्नेजनीनां ग्रहणं पूर्वस्मिन्नेव सादनमनुप्रवर्तनं च । सर्वत्रचतुष्टोमो
 ग्निष्टोमः प्रवर्तते । क्रतुकरणं क्रमेण निग्राभ्यास्थित्यादियत्ने सोमादाभ्यमित्यंतं पूर्वस्य
 कृत्वा मरेषामपितथैव । अभिषवादिपवमानग्रहणं तं पूर्वस्य क्रमेणोतरेषां । प्रसर्षाङ्गुत्या
 दिस्तु तस्येत्येवमंतं क्रमेण । विष्टोत्वं नो अंतम इति प्रतिविहारं । आश्विनग्रहौ ध्रुवका णा
 राचरणं तं क्रमेण । क्रमेण धिष्ठय व्याधारणादि आरशनादानात् । रशनादानाद्या
 रभ्याग्नावग्निश्चरतीत्येवमंतं क्रमेण । अग्नीषोमीयपशुवपायाः कृत्वा भार्जनं च कृत्वा
 इतरेषामपितथैव । स्फ्राविद्यमोयस्थानादि आगंतपितर इत्येवमंतं क्रमेण । सवनीये
 ध्वासेनाभिर्मर्शनं क्रमेण । इडांवारं भभावर्तते तत्र तत्र गच्छति । मध्यत आसीना यभ
 क्षानाहरंतीति सहस्रशारवाय विचनात् । चमसा ध्वर्यवः पूर्वविहारस्थस्य यजमानस्य
 भक्षानाहरंति सर्वमेकस्मिन्यात्रेक्षानीय तं त्रेण भक्षयति । तत्र संभवो इतरथाभेदेन ।
 तत्र स्थस्य यजमान इतरचमसत्रयं आप्याध्य प्रयच्छति । चमसा ध्वर्यवो नाराशं सान्
 स्वेषु स्थानेषु सादयंति । यजमानः पंनेजनी सादनं पूर्वस्मिन्नेवास्तीत्रोपाकरणप्रभ

१०

तिस्रस्तस्येत्यंतं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थं तत्रासंनस्य विहितत्वात् । शस्त्रस्य शस्त्र
 मसीत्यादि । आज्यमरुत्वतीये वैश्वदेवानां शस्त्रस्य शस्त्रमसीतितं त्रेण वा । शस्त्राणां
 शस्त्राणि स्थोर्जमस्यं । शस्त्राणि दुहामाभा शस्त्राणां शस्त्राणि गम्यात् । इन्द्रियावन्तं इ
 त्यविकारेण । सामे सत्याशीरित्यविकारेण । यशो बभूवुस्तु आवभूवुस्ते प्रजज्ञिरे ते वाष्टि
 धिरे ते देवानां मधिपतयो बभूवुस्ते अस्मानधिपती कुर्वंतु वयमित्यविकारेण । एव
 मितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बभूवुश्चनेन वा । तं च संभवे इतरथा भेदेन । स्तुतस्य स्तुत
 मसीति । ऊहपक्षे पूर्वोक्तः पक्षः एवं सर्वस्तोत्रेषु सर्वं शस्त्रेषु च । सर्वत्र हिरण्यपात्रं मधोः
 पूरयित्वा ददाति । माध्यंदिनस्याभिषवादि विष्टोत्वं नो अंतम इत्यंतं पूर्ववत् । दधिधम
 भक्षणां त्रेण । भक्षाभिधावत्वं च तस्या नूहः । सवनीयाद्या नाराशं ससादनात् । दक्षि
 णहोमादि दक्षिणानुदेशानां तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषामपि । सर्वत्र द्वादशशतानि
 दक्षिणाः । पूर्वस्मिन्तमिषेकः मरुत्वतीयाभ्यामित्यादि अष्टौ वाकचमसात् । एहियज
 मानेत्यादि आधवनीये वसती वरीव्या नयतीत्यंतं मावर्तते । तृतीयसवने आशिरेपत्या

१०

अन्वारंभ आवर्तते। प्रसर्पान्वारंभादिसमस्त राशोपस्थानां तमावर्तते। प्रचरण्यादिस
 मानमासाराशं ससादनात्। संनेषु नाराशं सेषु तत्र गत्वा पुरोडाशशकला लुपास्यति य
 जमानः पंने जनीति नयनं पूर्वं स्मिन्विहारे क्रमेण यजमानस्य हारियोजनभक्षणोपित
 णाधानात्रपदानं च। सकृदेव षष्ठोत्तव्याख्यातव्यं। यजमानः क्रमेण अप्सु सोमान् भक्ष
 यति। यजमानस्य पूर्वत्र दधिद्वक्षभक्षणं क्रमेण सख्यविसर्जनं सर्वं। अग्निष्टोमसंस्था
 अग्नीदोषयजानि स्यादि। तत्रेयाजमानानि। बर्हिषोरुदेवयज्याभिरित्यादि। अप्सु धौत
 स्येति प्रतिविहारमावर्तते। यज्ञो बभूवेत्यं तं पूर्वं स्मिन्नेव। समिद्धो अग्ने अग्ने गृहपत इ
 ति प्रतिविहारमावर्तते। उत्तरत्र विषाणा प्रासनं शंकुप्रासनं च। अग्नीनां क्रमेण विष्णु
 क्रमणादिसकृदेवाशासनं। क्रमेण हृदयशूलोद्भासनं। क्रमेण नैऋत्ययनऋजीषादि
 होममुखचतुष्टयविकल्पनं च कृत्वा यमथेन चरति। पूर्वत्र पत्नी यजमानयोस्तानं।
 ऊत्ने तरुन्तो नयस्वेत्युक्त्वा सकृदेवा नरणं। यजमानः पत्नी च बर्हिः समिधो गृही
 त्वा क्रमेण समिदाधानमुपस्थानं च कुरुतः। क्रमेण बर्हि रूपाषणादि रूपापस्था

यो
 नांतं क्रमेण विक होमादि। अथ पूर्वाग्निं चाकले समारोपयंतीत्याद्यादि पूर्णं हुत्वं तं क्रमेण।
 सर्वत्र गोमत्युक्तिर्त्तर्पणे। अग्नीनां क्रमेण समारोपणं कृत्वा उद्वसायामथित्वोदवसाना
 यां कृत्वोद्धरणपक्षे प्राजहितस्य च समारोपणं। दीक्षितप्रयाणे अजस्रेषु च समारोपणं
 सर्वेषां। अजस्रपक्षे पूर्वस्मिन्विहारे ररणी। समारोपणादिमध्ये गार्हपत्य इत्यादिविधा
 ना सर्वेषां क्रमेण समारोपणं। गृहे दीक्षाप्रतिप्रतिदिशं विहारकृत्ययित्वा दीक्षाः कृत्वा
 क्रमेण समारोप्य शालाभर्धवसायप्रथमं गार्हपत्यमथित्वाग्निनिधाय प्राग्गदिक्रमे
 ण प्रति कुं उं अष्टौ कृत्वोभयेत् ॥ इति सर्वतोमुखप्रयोगः समाप्तः ॥

7233

